

Received 19.07.2024	Review	JOTS
Accepted 20.07.2024		8/2
Published 20.07.2024		2024: 372-383

Karaağaç, G. Türkçenin Kökteşler Sözlüğü I-III. Ankara: Akçağ Yayınları, 2024, ss. 2219. ISBN: 978-6-053-42863-3

Deniz DEMİRYAKAN*

(Düzce/Türkiye)

E-mail: demiryakan@hotmail.com

Dilbilim alanında kökenbilimsel çalışmalara duyulan ilgi, dilin evrimsel süreçlerini ve bu süreçlerin kültürel yansımalarını anlamak açısından büyük önem taşır. Türkçenin kökenine dair yapılan derinlemesine araştırmalar, dilin zengin tarihsel ve anlamsal katmanlarını ortaya koyar. İşte bu bağlamda, Günay Karaağaç'ın *Türkçenin Kökteşler Sözlüğü* (→ TKS) dilbilimsel araştırmalar için vazgeçilmez bir kaynak olacaktır. Sözlüğün bilim dünyasına kazandırılmasında Prof. Dr. Ceval Kaya'nın çok büyük emekleri olmuştur ve eserin editörlüğünü üstlenmiştir. Kendisi, Karaağaç'ın ölümünden hemen sonra varislerinden gerekli izinleri alarak bu önemli eserin Türk sözlükçülüğüne kazandırılmasında kilit bir rol oynamıştır.

Bu sözlük, Türkçe söz varlığının kökenini, kökteş yapılar üzerinden ve tarihsel gelişimini detaylı bir şekilde ele alarak Türkçenin evrimsel serüvenini anlamamıza yardımcı olmaktadır. TKS'nin asıl ayırt edici özelliği, çeşitli sesbilimsel ölçütlerle şaşılası sayıda ve biçimde kökteş sözcüklere erişmesidir. Bu yönüyle kökenbilimsel bir incelemeden çok sözlükbirimlerin sesbilimsel ve anlamsal dönüşümlerini incelemektedir demek yanlış olmayacaktır. TKS, dilbilim araştırmalarında ve Türkçenin kökteşler yapısının anlaşılmasında başucu kaynağı olmaya adaydır. Kökteşler yapısının belirlenmesinde kullanılan yöntemin diğer dillerde de çalışılabileceği unutulmamalıdır. Bu yönüyle

* ORCID ID: 0000-0002-3565-3314.

düşünüldüğünde Karaağaç'ın sözlüğü dilbilimsel tipolojiye de yeni katkılar getirecektir.

TKS, kökenbilim araştırmalarına yeni bir bakış açısı kazandırarak Türkçenin lehçeler arası sözcük kullanımını ve diğer dillerle tarihî ilişkilerini daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Sözlük, Türkçenin sesbirim değişmelerine odaklanarak sözcüklerin tarihsel gelişim süreçlerini ortaya koymaktadır. Bu yöntem, dilin tarihî bağlarını ve etkileşimlerini anlamak için önemli bir araçtır. Sözlükle ilgili açıklamalar aşağıdaki gibidir:

TKS'de Sözlükbirimlerin Yapısı ve İçeriği

Sözlükbirimler köken olarak Türkçe söz varlığındandır. Bu sözlükbirimlerin anlamı Türk Dil Kurumu sözlüğünden ve bu sözlükte yoksa eserin girişinde verilen uzun kaynak listesinde yer alan sözlüklerden detaylı bir biçimde verilmektedir. Her sözlükbirim kök, gövde ve biçimbirimlerine parantez içinde ayrılmaktadır.

büktürülme (< *bük-tür-ü-l-me*): [a.] Büktürülmek işi.

çalağan (< *çal-ağan*): [a.] Dalağan, ısırgan otu.

lakırtı (< *lakırtı* < *ala-kır-tı*): 1. [a.] Söz, laf. 2. [a.] Boş söz, dedikodu, laf.

Bazı sözlükbirimlerin tarihsel sesbilgisine de parantez içinde yer verilmiştir. Varsayımsal kök ve gövdeler söz konusuysa bu durum parantez içinde belirtilmiştir:

toz (1) (< **tovus* < **tog-u-z/tob-u-z*): 'toz' (ED 570).

ornamak (< *orun-a-mak*): [e.] Yerleşmek.

kılıf (< *kılıv* < **kılv* < *kıl-gu*): 1. [a.] Bir şeyi korumak için kendi biçimine göre, çoğunlukla bir nesneden yapılmış özel kap. 2. [a. -egr.] Yolsuz bir işe bulunan sudan gerekçe.

Sözlükbirimlerin Türkçe söz varlığından oluştuğu yukarıda dile getirilmiştir. Sözlükbirimlerle ilgili temel açıklamalardan sonra ilgili sözcüğün Türkçe olduğu belirtilmektedir. TKS'de kökeni farklı dillerle özdeşleşmiş birçok sözlükbirim, Türkçe kökenli olarak düşünölmekte ve sözcüğün diğer dillere geçiş serüvenine sözlükçülük ve anlambilim bağlamlarında ayrıntılı olarak değinilmektedir. Yine eğer sözlükbirim, bir verintilik özelliği taşıyorsa bu durum da not olarak verilmiştir. Karaağaç'ın akademik dünyada oldukça iyi

bilinen *Türkçe Alıntılar Sözlüğü* ve *Türkçe Verintiler Sözlüğü*'nün yazarı olduğu unutulmamalıdır:

kemer (< *Far. kemer*): 1. [a.] Bele dolayarak toka ile tutturulan, kumaş, deri veya metalden yapılan bel bağı. 2. [a.] Etek, pantolon vb. giysilerin bele gelen bölümü. 3. [a.] Emniyet kemeri. 4. [s.] Tümsekli. 5. [a.-anat.] Kemiklerden oluşmuş tümsekli tavan. 6. Katmanlı kayaçlarda bir kıvrımın kabarık tepe yeri, tekne karşıtı. 7. [a.-mim.] İki sütun veya ayağı birbirine üstten yarım çember, basık eğri, yonca yaprağı vb. biçimlerde bağlayan ve üzerine gelen duvar ağırlıklarını, iki yanındaki ayaklara bindiren tonoz bağlantı. 8. [a.-tar.] Eskiden özellikle yolculukta kullanılan, üzerinde altın, para yerleştirmeye yarar gözleri olan meşin kuşak.

***kemer** sözü Türkçedir.

kurnaz (< *Far. kurnās*): [a.] Kolay kanmayan, başkalarını kandırmasını ve ufak tefek oyunlarla amacına erişmesini beceren, açık göz.

***kurnaz** sözü Türkçedir.

GT (Genel Türkçe) *kurnaz*.

Moğolca kökteşler: *huy l* 'kılıç kını, kılıf, kin'; *huy 2* 'kasırğa, hortum, burgaç'; *huy 3* 'toplanma, toplantı, konferans, miting'; *huy 4* '-alag mugusu bir tür benekli ördek; -şagacagay saksığana benzeyen uzun kuyruklu gri kuş'; *huyba* 'heybe; urg-a'nın deri bölmesi'; *huygur l*, *huyhur l* 'kurnaz, hain, hilekar'; *huygur 2* 'Uygur, Türkistanlılar; Müslümanlar'; *huygurla-* 'kurnazlaşmak, kurnazlık etmek, haince davranmak'; *huyla-1* 'kılıflamak, kınına koymak'; *huyla- 2* 'dönmek, (rüzgâr) burgaç yapmak, burulmak; kuşatmak, tomar yapmak, sarmak, rulo yapmak'; *huyla-3* 'toplanmak, birleşmek; bir araya gelmek, yığılmak'; *huylagadasu(n)*, *huyladasu(n)* 'burgaç, hortum, kasırğa, fırtına'; *huylama l* 'toplanmış, dürülü, tomar, rulo, sarılı, tomar yapılmış;-çağasu kâğıt tomarı, kâğıt topu'; *huymag* bk. *hoymag*; *huytu* 'kınılı, kılıflı; - ildü kınılı kılıç' (L).

Kurnaz sözü başka dillere verilmiştir: Ar. *kirna* 'kurnaz, açık göz; maharetli' (Muh. 201; ŞY 284); Erm. *kurnaz*, *gurnaz* 'kurnaz, açık göz, becerikli' (Aç. 192); Bul. *kurnáz*, *kurnazliya* 'yüzsüz, arsız, küstah'; kurnazlık 'uyanıklık, açık gözlük' (Gran. 185; Gab. 422; Alf. 158); Srp. *kurnaz* 'kurnaz, hileci' (Şkal. 427); Arn. *kurnac* 'uyanık, açık göz'; kurnacëri, kurnaclëk 'kurnazlık, açık gözlülük' (Bor. 83); Mak. *kurnaz* 'kurnaz'; *pokurnaz* 'daha kurnaz' (Nas. 108, 109, 211, 214); Yun. *kurnázis*, *kurnaz*. *kurnázos*, *kornáís* 'kurnaz, açık göz' (Kuk. 51; Geor. 113). krş. korçun, kursak, torsk, torba (TVS).

araba (< *araba* < *or* + *eb-i*): 1. [a.] Tekerlekli, motorlu veya motorsuz her türlü kara taşıtı. 2. [s.] Bu taşıtın aldığı miktarda olan.

***araba** sözü Türkçedir.

Dillerin söz türetme mekanizmaları gelişmeden önce, bir tür şiveler arası alıntıları ifade eden dal biçimlerin komşu bilgileri adlandırmak için kullanıldıkları görülmektedir. Böylece söz kökleri, dillerin sözlüklerinde, eski şiveler arası alıntıları ifade eden dal biçimleriyle birlikte yer alırlar. Bunlar kök dal biçimleridir:

GT aş ‘yemek’~ yal ‘etoburların yiyeceği’ ~ salçı ‘aşçı’ ~ kaşık ‘kaşık’ ~ kalak ‘kaşık’ vb.; GT çış ‘çış, sidik’ ~ işe- ‘çış yapmak’ ~ kaşan- ‘(at) işemek’ vb.; GT kañ ‘baba’ ~ kañ/kagan ‘kağan’ ~ aga ‘büyük’~ apa/aba ‘baba; abla’ vb.; GT abı- ‘örtmek’ ~ aban- ‘abanmak, kapanmak’ ~ avun- ‘avunmak’ ~ yap- ‘kapamak, örtmek; etmek, eylemek’ ~ yapağı ‘yapağı’ ~ yaprak ‘yaprak’ ~ kapa- ‘kapamak’ ~ kapak ‘kapak’ ~ kaba ‘kaba, kalın; kaba dokunmuş kumaş’ ~ kebe ‘örtü’ ~ kebit ‘büfe’ ~ abaktı ‘hapisane’ ~ kepenek ‘kepenek’ ~ aban- ‘abanmak’ ~ avun- ‘avunmak’ ~ avut- ‘avutmak’ ~ ubıt ‘edep’ ~ ut ‘edep’ ~ utan- ‘utanmak’ ~ uyal- ‘utanmak’ ~ kapa- ‘kapamak’ vb.; GT ad ‘ad’ ~ adın ‘başka, ayrı’ ~ ayır- ‘ayırarak’ ~ tat ‘yabancı’ ~ yad ‘yabancı’ ~ kayır- ‘ayırarak, kayırmak’ ~ kañır- ‘ayırarak, kayırmak’ ~ kadak ‘ayak’ ~ kadakla- ‘peşinden gitmek’ ~ adak ‘ayak’ ~ ayak ‘ayak’ vb.; GT ob, oba ‘parça’ ~ og- ‘oğmak’ ~ opra- ‘yıpranmak’ ~ obruk ‘çukur, dere’ ~ yıpran- ‘yıpranmak’ ~ epri- ‘yıpranmak’ ~ doğra- ‘doğramak’ ~ avk- ‘ufalamak’ ~ abuşka ‘yaşlı’ ~ uşak ‘ufak, uşak’ ~ ufak ‘ufak’ ~ uğur ‘yol’ ~ çığır ‘yol’ ~ tıklar ‘yol’ ~ hırsız ‘hırsız’ vb.; GT yük- ‘yığmak’ ~ yüklemek ‘yığın, tomar’ ~ yok ‘çok’ ~ yokuş ‘yokuş’ ~ yığ- ‘yığmak’ ~ yoğun ‘yoğun’ ~ çok ‘çok’~ çoñ ‘büyük’ ~ yüksek ‘yukarı’ ~ yukarı ‘yüksek’ ~ öklit- ‘çoğaltmak’ ~ öküş ‘çok’ ~ tomar ‘tomar’ ~ tüg- ‘toplamak’ ~ düğün ‘toplantı’ ~ tepe ‘yığın’ ~ tömek ‘yığın’ ~tümen ‘yığın; on bin’ ~ kop ‘çok’ ~ köp ‘çok’ vb.; GT ot ‘ateş’ ~ otağ ‘otağ’ ~ ocak ‘ocak’ ~ oda ‘oda’ ~ ütü ‘ütü’ ~ oçın ‘kıvılcım’ ~ kotar- ‘pişirmek’ ~ odun ‘odun’ vb.; GT eş ‘eş’ ~ tuş ‘eş’ ~ tüş ‘eş’ ~ koşa ‘eş, çift’ ~ koş- ‘eşlemek’ ~ tüşün- ‘düşünmek’ ~ koşma ‘şiiir; şiiir türü’ ~ koşuk ‘şiiir’ ~ kuşak ‘kuşak, sargı’ ~ töle- ‘ödemek’ ~ kölüsün ‘ücret’ vb.; GT ış- ‘ışmak’ ~ ısın- ‘ısınmak’ ~ alış- ‘tutuşmak; alışmak’ ~ alev ‘alev’ ~ yaltıra- ‘parlamak’ ~ çaşın ‘şimşek’ ~ ışık ‘ışık’ ~ şimşek ‘şimşek’ ~ yıldız ‘yıldız’ ~ yıldırım ‘yıldırım’ ~ yalım ‘ateş’ ~ yaldız ‘yaldız’ ~ yaltırık ‘parlak’ vb.

Dediğimiz gibi, diller yazı ile buluştuklarında bu kök dal şekiller çoktan oluşmuştu: Ar. garb ‘batma; batı’~ gurbet ‘gurbet, ayrılık’ ~ garabet ‘gariplik, tuhafılık’; Ar. kavı ‘söz’ ~ kil ‘arkasından konuşma’~ kal ‘söyleme’; Far. huda ‘tanrı’ ~ div ‘dev’ ~ pad/padşah ‘hükümdar’~ İng. god ‘tanrı’ ~ father ‘baba’. krş. kardeş kökler.

Karaağaç’ın kökteş sözlere nasıl eriştiği beden sözlükbirimi üzerinden gösterilmeye ve bu sözlükbirimler üzerinden aşağıdaki gibi kısaca açıklanmaya çalışılacaktır:

beden (< *beden*): 1. [a.] Canlı varlıkların maddi bölümü, vücut. 2. [a.] Vücudun, baş, kol ve bacak dışında kalan bölümü, gövde. 3. Giysilerde ölçü. 4. Kale duvarı

***beden** sözü Türkçedir.

Ön seste Q-~ b- y-, iç seste {-t-}-d- > -y-, -z-, -c- denklik ve değişimleri içinde oluşmuş zengin biçim ve anlam dallanmalarına uğramıştır. Bu zenginlikte en büyük neden, kuşkusuz anlamıdır. *et, ed* ‘varlık, var oluş; mal mülk’ > *ed-le-* > *eyle-* ve *et-* ‘var kılmak, varlık hâline getirmek’ ilişkisinin de gösterdiği gibi *et-* ve *eyle-* < *edle-* sözleri, aynı kökteş biçimden türetilmişlerdir, *eyle-* biçimi sonraki dönemlerde türetilmiştir. *et-* ve *eyle-* ‘var kılmak, varlık hâline getirmek’ gibi büyük bir bilgiye işaret ettiği için kolayca dilbilgiselleşmiş ve yardımcı eylem hâline gelmiştir: *bal et-, bal eyle-, beti-* ‘yüzünü yapmak, suretini yapmak’ sözü, *betig* > *bezüg* > *bizüg* > *bisü* > *besi* ‘şirretlendirme’ > beden verme > besleme > besi, gıda’ sözünün de kaynağıdır.

b-’li kökteşler: *becermek* sözü yeni devirlere aittir. *becer-* ‘tarlayı sürüp bir şeyler ekecek hâle getirmek; tamir etmek, yamamak; hastalığı iyileştirmek, tedavi etmek’ (Trkm. S).

bedü- ‘büyüme’ (ED 299); *bedük* ‘büyük’ (ED 302); *bedükle-* ‘büyüme; büyük görmek’ (ED 304); *bedüklentür-* ‘büyüklendirmek, büyütme’ (ED 304); *bedük-lük* ‘büyüklük’ (ED 304); *bedüt-* ‘büyütme’ (ED 300); *bedüttür-* ‘büyütme, büyüttürme’ (ED 301); *biye* bk. *be* (ED 384); *beyik, biyik, büyük* bk. *bedük* (ED 385). **bet** ‘yüz, insan yüzü, surat’ (ED 296); *betkeçi* ‘yazıcı, kâtip’ (ED 304).

beze- ‘bezemek, süslemek, donatmak’ (ED 390); *bezek* ‘bezek, süs, donatım’ (ED 391); *bezel-* ‘bezenmek, süslenmek, donanmak’ (ED 391); *bezen-* ‘bezenmek, süslenmek, donanmak’ (ED 392); *bezenç* ‘kırmızı gövde ve yaprakları olan ve ilaç olarak kullanılan bir bitki’ (ED 392); *bezeş-* ‘bezemek ve süslemekte yardım etmek’ (ED 392) *bezet-* ‘bezetmek, süsletmek, donattırmak’ (ED 390); *bezetigsek* ‘bezenmeyi özleyen, süslenmek isteyen’ (ED 390); *bezit-* ‘bezetmek, süsletmek donattırmak’ (ED 390); *bediz* ‘süs; resim süsleme’ resim’ (ED 310); *bedizçi* ‘süsleyici; ressam’ (ED 310); *bedizle-* ‘süslemek’ (ED 310); *bedizlig* ‘süslü’ (ED 310); *bedze-* ‘süslemek’ (ED 310)- *bedzet* ‘süsletmek’(ED 310).

Q-’lı kökteşler: *ed* ‘mal, ürün, üretilmiş mal; taşınabilir mal’ (ED 33); *eded-* ‘gelişmek serpilme; dallanıp budaklanmak’ (ED 44); *edger-* ‘büyütme, abartmak; onarmak, iyileştirmek- başarmak’ (ED 52); *edik-* ‘büyüme, gelişme; başarmak’ (ED 52); *ediz* ‘yüksek, yüce’ (ED 73) *edizlen-* ‘yüceltme, yüce ve ulaşılmaz saymak’ (ED 75); *edizlik* ‘yükseklik; yücelik’ (ED 74); *eyle-* bk. *edle-* (ED 273); *edle-* ‘yararlı olmak, yararlı hâle gelmek; yetiştirmek, sürüp ekmek, ekip biçmek, toprağı işlemek; yapmak, yaratmak; eylemek’ (ED 57); *edlel-* ‘işlenmek, düzenlenmek, düzene konulmak, sıralanmak, dizilmek’ (ED 58); *edlen-* ‘işlenmek, düzenlenmek’ (ED 58); *edleş-* ‘birbirine saygı göstermek’ (ED 58); *edlet-* ‘işletmek, düzenletmek’ (ED 58); *edlig* ‘mallı; değerli, kullanışlı, uygun’ (ED 55); *edsiz* ‘yararsız, yaramaz, işe yaramaz’ (ED 71).

et ‘et, yemeklik et’ (ED 33); **etçi** ‘kasap’ (ED 43); **eteç** ‘hedef; amaç’ (ED 43); **eteçlik** ‘hedef; amaç’ (ED 44); **etik-** ‘etlenmek; büyümek’ (ED 52); **etle-** ‘etlemek, etlendirmek, şişmanlatmak’ (ED 57); **etlel-** ‘etlenmek; şişmanlamak; büyümek’ (ED 58); **etlen-** ‘etlenmek; şişmanlamak; büyümek’ (ED 58); **etlet-** ‘etlendirmek; şişmanlatmak; büyütmek, beslemek’ (ED 58); **etlig** ‘etli; şişman’ (ED 55); **etlik** ‘etlik, yemeklik’ (ED 55).

ekmek bk. **etmek** (ED 108); **etmek, ötmek** ‘ekmek’ (ED 60); **etmeklen-** ‘ekmeklenmek, ekmeği olmak’ (ED 60).

etöz ‘beden’ (ED 74); **etözlüg** ‘bedenli, yaşayan’ (ED 74); **etse-** ‘etsemek, canı et istemek’ (ED 71); **etset-** ‘etsetmek, et istetmek’ (ED 71); **etsiz** ‘etsiz, zayıf, arık’ (ED 71).

et-, ed- ‘sıralamak, düzenlemek; süslemek; yapmak, yaratmak; yapmak’ (ED 36); **etet-** ‘sıkıntıya sokmak’ (ED 44); **etig, edig** ‘kurma; düzeltme, düzenleme; düzen’ (ED 50); **etiglig, ediglig** ‘kurumlu; düzenli; süslü’ (ED 53); **etigsiz, edigsiz** ‘kurumsuz; düzensiz; bağımsız’ (ED 54); **etin-, edin-** ‘edinmek; düzenlenmek; süslenmek’ (ED 61); **etiş-, ediş-** ‘edişmek; birlikte düzenlemek; birlikte yapmak’ (ED 73); **etit-, edit-** ‘ettirmek, yaptırmak, kurdurmak’ (ED 44); **ettür-** ‘ettirmek, yaptırmak; düzenletmek, kurdurmak’ (ED 67); **etil-, edil-** ‘etlenmek; kurulmak; yapılmak’ (ED 56).

Moğolca kökteşler: **ed** ‘şey, nesne, mal mülk, servet, şahsi eşya; şey, nesne, konu; (yapma) ürün, madde, tuhafiye eşyası, dokuma, dokunmuş kumaş; ticari eşya; madde, öge, cisim, töz’; **edke-** ‘kesmek’; **edle-** ‘kullanmak, yararlanmak, işlemek, bir hizmet veya işte kullanmak; kendine mal etmek; iyi veya kötü tecrübe sahibi olmak; düşkünlük göstermek; hoşlanmak; acı çekmek, katlanmak’; **edlebüri, edlegüri** ‘iyelik, sahiplik, emlak, mal mülk, servet, mal; kullanma, kullanım, araç gereç, aletler, vasıtalar’; **edlegde-** ‘sahip olunmak, kullanılmak, görevlendirilmek, çalıştırılmak; beğenilmek’; **edlegül-** ‘kullandırmak, kullanılmasına izin vermek, güvenmek, emanet etmek, kontrol edilmesine izin vermek; taşıtmak, çektirmek, yüklemek, üstüne yıkmak, acı çekmesine göz yummak’; **edlel, edlelge** ‘nesneler, şeyler, sahip olunan şeyler, mal, iyelik, sahiplik, mal mülk; nesneler, eşyalar, malzemeler; kullanış, kullanma; imal edilen şeyler, sanat eserleri’; **edtey, ed+tü** ‘mallı, mal mülk sahibi; zengin, varlıklı’.

bey-e(n) ‘a) beden, vücut, fizik, organizma; sağlık, sıhhat; b) kişi, birey, şahıs; kendi, özü; c) taraf, yön, yan; **goul-un hoytu** ırmağın kuzey tarafı veya kıyısı; d) özel anlamlar **bod, beden, badıra-, bedü-, beyeçile-** ‘bizzat yapmak, şahsen yapmak; şahsi hareket etmek’; **beyele-1** ‘bedenlenmek, vücut bulmak, oluşmak, bir şekil veya biçim kazanmak, gerçekleşmek, tamamlanmış, bitirilmiş veya başarılı olmak; maddeleşmek, cisimleşmek; sonuçlanmak’; **beyele-2** ‘dans etmek, halk dansı yapmak’; **beyelegde-** ‘bedenlenmek, cisimleştirilmek, gerçekleştirilmek,

tamamlanmak, uygulamaya konulmak, yürürlüğe konulmak, üstesinden gelmek'; *beyelegül-* 'gerçekleştirmek, bitirmek, tamamlamak, üstesinden gelmek, başarmak, becermek, sonuçlandırmak; doğrulamak, haklı çıkarmak'; *beyelegülügde-* 'gerçekleştirilmek, bitirilmek, tamamlanmak, sonuçlandırılmak, bitirilmiş veya başarılı olmuş olmak'; *beyelegülülge* 'gerçekleştirme, uygulama, ifa, icra, tamamlama, yapma; muvaffakiyet, başarıma'; *beyelegülülte* bk. *beyelegülülge*; *beyelel* bk. *beyelelte*, *beyelel* 'gerçekleşme, tahakkuk, sonuçlanma, oluş'; *bey es* 'bedenler'; *beyetey*, *beyetü* 'bedenli, bedeni olan, cismani, maddi, elle tutulur, somut; somut bir bedeni olan; gerçek, soyut duygular ve mutlak varlık için de gerçek olan, somut; olaylara dayanan, fiilî'. **boda 1**, **bodü 2** 'büyük davar (at, inek, deve gibi); büyük baş hayvan; 1 inek veya öküze, 1 ata, yarım deveye, 7 koyuna veya 14 keçiye eşit mal varlığı birimi; satranç taşları (piyonlar ve şah hariç); *mal* büyük davar, büyük baş hayvan, *bağ-a malın* (koyun ve keçi) tersi'; *boda2* 'öz, madde, özdek; cisim, beden, fizik; nesne'; *bodas* 'bedenler; - *bey-e* **öz**, beden, (bir şeyin) asıl maddesi'; *bodala-* 'davarları baş olarak saymak, hesap etmek'; *bodas* 'beden; bedensel cisim, maddi varlık'; *bodatay*, *bodatu* 'bedenli, maddi, elle tutulur, bedeni ve cismi olan; somut; gerçek; orijinal, özgün'; *bodü-*, *boda-* 'a) hesaplamak, hesap etmek, saymak, farz etmek, tahmin etmek; b) düşünmek, akıl yürütmek, göz önünde tutmak, hesaba katmak; uğraşmak, çalışmak, çabalamak; hatırlamak'; *bodug-a*, *bodü 1* 'çiçek hastalığı, çiçek bozuğu; - **çeçeg** çiçek hastalığı'; *bodugatay*, *bodugatu* 'çiçek hastalığı veya çiçek bozuğu olan'; *bodugda-* 'göz önünde tutulmak, dikkate alınmak, hesaba katılmak; hesaplanmak, hesap edilmiş olmak; hatırlamak; varlığın akla gelmesi'; *bodugdäl* 'düşünce, görüş, izlenim'; *bodugul*, *dangsa-hu* 'hesaplatmak, dengelenmiş bir hesabı olmak; defterleri kontrol edilmiş olmak'; *bodul* 'hesaplama, sayı, hesap; fikir, düşünce, mütalaa, tefekkür; gerçek, maksat, niyet, anlam, kavram, istek; prensip, ilke'; *bodulg-a* 'a) sayma veya hesaplama, hesap işi; b) düşünme, düşünce, tefekkür; görüş, fikir, niyet, maksat, yargı, hüküm; program, iş, idare, taktik, plan; dikkatlilik, ihtiyat, tedbir'; *bodulgatay*, *bodulgatu* 'düşünceli, bir planı, niyeti ve amacı olan, tasarlayan; anlayarak takdir eden, sağ duyulu, ihtiyatlı, tedbirli, dikkatli'; *bodulkila-* 'planlamak, tasarlamak, tasavvur etmek, hayal etmek, düşünmek, kurmak, düşünüp taşınmak'; *bodulsi-* 'düşünüp sonuç çıkarmak, zihinde tartmak, düşünüp taşınmak'; *bodultay* 'düşüncesi, fikri, planı, tasarısı veya maksadı olan; tedbirli, düşünceli'; *bodumagla-* 'kendi kendine konuşmak; düşünüp sonuç çıkarmak, ciddiyetle zihinde tartmak, irdelemek, düşünüp taşınmak' ~ *bodumci* 'hesaplama ve tahmin etme; plan; amaç, gaye; ihtiyat, tedbir; - *ügey* dikkatsizlik, tedbirsizlik; sabırsız, aceleci, düşüncesiz'; *bodumcila-* 'düşünmek, tasarlamak, zihinde tartmak, düşünüp taşınmak; planlar yapmak, zihinde kurmak, niyetlenmek; önem ve itibar gösterme'. *büdügüre-*, *bidügüre-* 'büyümek, irileşmek, büyük olmak; (ses) kalın veya boğuk hâle gelmek'; *büdün* 'ökçe veteri, aşil kirişi'.

badara- ‘büyüme, gelişme, yayılmak, genişleme; patlamak, (çiçek) açmak, açılmak; alev almak, alevlenmek; içeri çekilmek, alıp götürülmek; açık ve belli olmak, herkesçe bilinmek; ayrılmak, çözülmek’; *badaraqul-* ‘genişletmek, yaymak, büyütme, üretme, geliştirmek; canlandırmak’; *badaral* ‘genişleme, büyüme, gelişme veya yayılma; büyüme, artma; yavrulama, üreme; rüzgârın birden şiddetlenmesi, bora, cezbe, ilham’; *badaramal* ‘hararetli, yanan, yanıcı, alevlenen; şevkli, hevesli; çiçekli, çiçek açmış’; *badarangguy* ‘büyüyen, yayılan, serpilme; alevli, yalazlanan; hevesli, hararetli, şevkli’; *badarangguyla-* ‘büyüme, yayılmak, üretme, genişleme; serpilme, gelişme’.

boyci- ‘serpilme, büyüme, (çocuk ve yavru hayvan) olgunlaşma’; *boycigul-* ‘geliştirmek, serpilme büyümesine yol açma, büyütme, güçlendirme’; *boycilta* ‘büyüme, gelişme (çocuk ve yavru hayvan); yetişme’ (L).

beden sözü başka dillere verilmiştir: Far. *bedene* ‘dış, dış yüz; beden, vücut’ (GK); Erm. *beden* ‘vücut, cisim’ (Aç. 291); Rom. *bedean* ‘duvar, kale duvarı’ (Mey. 30); Bul. *bedén* ‘avlu duvarı; istihkâm siperi; set, bent; bir yazlık kadın elbisesi’ (Mik. 23; Alf. 27); Srp. *bedem, beden, bâdem, beden* ‘şehrin etrafını çeviren kalın duvar, kale duvarı; set, bent’ (...)

Yukarıdaki sözlükbirim örneği, TKS boyunca sözlükbirimin yapısına göre bazı ekleme-çıkarmalarla ölçünlü bir yöntem olarak kullanılmıştır. Bu sözlükbirim üzerinden bir betimleme yapmak gerekirse şu başlıklara dikkati çekmek yararlı olacaktır:

Köken ve Anlam Çeşitliliği

Beden sözcüğü, Türkçede “canlı varlıkların maddi bölümü, vücut” anlamına gelir. Sözcük, “vücudun baş, kol ve bacak dışında kalan bölümü” ve “giysilerde ölçü” gibi çeşitli anlamlar kazanmıştır. Bu anlam çeşitliliği, sözcüğün tarihsel ve kültürel zenginliğini yansıtır. Karaağaç neredeyse tüm sözlükbirimlerde bu detayları ustalıkla vermektedir.

Kök ve Anlam Dallanması

Beden sözcüğü, ön seste b ve q değişimleri, iç seste ise {-t-}-d- > -y-, -z-, -c-} ses denklikleri ve değişimleri içinde zengin biçim ve anlam dallanmalarına uğramıştır. Bu dallanmalar, sözcüğün farklı dönemlerde farklı anlam ve kullanımlara evrildiğini gösterir. Ön ses ve iç seste başka dallanmalarda diğer sözlükbirimlerde detaylı bir biçimde incelenmektedir. Ön ses değişiklikleri ve iç ses denklikleri sonucunda oluşan kökteş sözcüklerin ses denklikleri TKS

boyunca ele alınmaktadır. Bu yapılar öncelikli olarak Eski Türkçeden örneklerle desteklenmekte ve Eski Türkçe örnekler genellikle Clauson'un derlemelerinden (→ ED) alınmaktadır.

Et- ve Eyle- Bağlantısı

Türkçede *et-* ve *eyle-* köklerinden türeyen “etmek” ve “eylemek” fiilleri, “var kılmak, varlık hâline getirmek” anlamlarıyla beden sözcüğüyle bağlantılıdır. *Et* kökü, varlık ve mal mülk anlamında kullanılarak beden sözcüğünün anlam alanını genişletir. Bu bağlamda Karaağaç, çoğu kez ezber bozan bir bağlantılar silsilesi ile anlambilim verilerini çok iyi eşleştirdiğinden sözlük kullanıcılarına konuştuğu dile onlarca farklı pencereden bir manzara fotoğrafı çektirmektedir.

B- ve Q-'lı Kökler

Beden sözcüğü, hem *b-* hem de *q-* köklerinden türemiş çeşitli sözcüklerle ilişkilidir. Örneğin, *bedü-* “büyüme” ve *ed* “mal, ürün” gibi sözcükler, *beden* ile kökteş olup anlam ilişkilerini ortaya koyar. Buradaki örneklere diğer sözlükbirimlerde de rastlanmaktadır. Özellikle ön ses varlığı-yokluğu ve bu sesin değişimleri TKS'nin sözlükçülüğe önemli katkıları arasındadır.

Eski Türkçe ve Moğolca İlişkisi

Moğolca *bey-e(n)* “beden, vücut” ve *ed* “mal, mülk” sözcükleri, Türkçe beden sözcüğü ile köken ve anlam ilişkisi gösterir. Bu, Türk-Moğol dil ailesi içinde sözcüklerin ortak köklerden türediğini ve anlam bakımından benzerlikler taşıdığını kanıtlar. TKS'de eğer bağlantı kurulabiliyorsa sözlükbirimler için bir alt başlıkta Moğolca ilişkisi detaylıca incelenmektedir. Aynı kökten türemiş olduğu düşünülen Moğolca kökteşler, Karaağaç'ın Türkçeye kazandırdığı Lessing'in sözlüğünden seçilir. Moğolca kökteş sözcükler, Türkçe kökteşlerle karşılaştırılarak incelenir.

Anlamın Dilbilgiselleşmesi

Et- ve *eyle-* köklerinden türeyen fiiller, dilbilgiselleşerek yardımcı eylem hâline gelmiştir. Bu fiiller, beden sözcüğünün anlam alanını genişleterek dilde

yaygın kullanımını sağlar. Bu ve fazlası TKS'de dikkatle incelenmektedir. Karaağaç, sözlük kullanıcılarına sadece kökteş yapıları ve onların serüvenini vermekle yetinmez; dilbilgisel süreçlere de etkili bir biçimde değinir.

Bet ve Betik Bağlantısı

Bet “yüz” ve *betig* “yazıcı” sözcükleri, beden sözcüğü ile kökteş olup beden yüzeyini ve işlevini ifade eder. Bu, beden sözcüğünün anlam alanının genişliğini ve dildeki işlevselliğini gösterir. Bu sözlükbirim için geçerli bir açıklama olsa da daha önce de söylediğim gibi Karaağaç, sözlükçülük anlayışıyla bir nevi arkeolog gibi süreci gün ışığıyla etkili bir biçimde buluşturmaktadır.

Türk Lehçeleri

Türk lehçelerinde *becermek* “başarmak”, *bedük* “büyük” ve *bezemek* “süslemek” gibi sözcükler, beden sözcüğüyle kökteş olup, çeşitli anlam genişlemeleri ve dallanmaları içerir. Karaağaç, tüm lehçeleri ve bu lehçelerdeki sözlükbirim alışverişlerini yine sesbilimsel bir bakış açısıyla dikkatle incelemektedir.

Anlamın Evrimi ve Kullanımı

Beden sözcüğü, Eski Türkçe ve Orta Türkçe dönemlerinden günümüze kadar farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu anlamlar, sözcüğün tarihsel süreç içinde nasıl evrildiğini ve hangi kültürel etkilerle şekillendiğini yansıtır. Zaten TKS'yi büyük olasılıkla başucu kaynağı yapacak özelliklerinden biri de budur. Karaağaç tarafından anlambilimin bu denli başarılı bir biçimde kullanılması bu eserden sonraki çalışmalara kuşkusuz kılavuzluk edecektir.

Diğer Dillere Etkisi

Beden sözcüğü, Farsça, Ermenice, Romence, Bulgarca ve Sırpça gibi dillere de geçmiş ve bu dillerde benzer anlamlar kazanmıştır. Bu, Türkçenin diğer diller üzerindeki etkisini ve farklı kültürlerin etkileşimlerini göstermektedir. Yabancı dillere geçmiş verintiler, sözcüklerin evrimini ortaya koymak için kullanılmaktadır. Böylece sesbilimsel inceleme ve kökteşlik süreçleri başka bir anlam kazanmaktadır.

Buraya kadar yazılanlar bir bütün olarak düşünülduğünde TKS'nin önemi, dilbilimsel araştırmalara sunduğu katkının ötesinde Türkçenin kökteşlik serüvenini ve evrimini anlamak isteyen herkes için vazgeçilmez bir kaynak olmasında yatacaktır. Dilin tarihsel ve kültürel yolculuğunu anlamak, bugünkü kullanımını daha iyi kavramamızı sağlayacak ve dilin gelecekteki gelişimine ışık tutacaktır. Bu sözlük, Türkçenin kökteşlik yapısını keşfetmek isteyen araştırmacılar için temel bir rehberdir. Çünkü TKS, sesbilimsel benzerlikler ve kökteş sözcükler üzerine yaptığı ayrıntılı analizlerle, Türkçenin zengin tarihini ve kültürel bağlamını anlamamıza yardımcı olan değerli bir çalışmadır. Bu sözlük sadece akademik araştırmalar için değil, aynı zamanda dilin evrimine ilgi duyan herkes için önemli bir kaynaktır.

Kaynakça

Karaağaç, G. (2022). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karaağaç, G. (2024). *Türkçenin Kökteşler Sözlüğü I-III*. Ankara: Akçağ Yayınları.